

Muhammed Hamidullah'ın Aziz Kur'an Adlı Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment of Muhammad Hamidullah's Translation of The Holy Qur'an

Mehmet Selim AYDAY

Dr. Öğr. Üyesi., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı,

*Dr., Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of Major Islamic Sciences
Van / Turkey*

selimayday@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3506-8051

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ocak / January 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 06 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.5281/zenodo.3893339

Atıf / Citation: Ayday, Mehmet Selim. "Muhammed Hamidullah'ın Aziz Kur'an Adlı Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020): 1-25. doi: 10.5281/zenodo.3893339

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet*

Kur'an-ı Kerim indirildiği günden bugüne hem muhtevası hem de üslubuyla gerek inananların gerekse inanmayanların hep ilgisini çekmiştir. Bu ilgi zamanla onun başka dillere tercümesini beraberinde getirmiştir. Bu tercüme faaliyetleri aynı şekilde hem Müslümanlar hem de Gayr-i Müslimler tarafından yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in kendine has ve tarih boyunca benzerinin getirilemediği eşsiz bir üslubu vardır. Onun üslubunun eşsiz olması aynı zamanda başka dillere tercümesini de zorlaştırmaktadır. Ancak Kur'an hitabının tüm insanlara yönelik olması onun başka dillere tercümesini de zorunlu kılmıştır. Bugüne kadar farklı dillere yapılmış Kur'an tercümelerinin sayısı yüzü aşmıştır. Bu tercümelerin her birinin Kur'an'ı doğru anlamaya katkı sunmak iddiası, tercümelerde takip edilen yöntemi de belirlemiştir. Bu yöntemlerden en çok tercih edileni hiç kuşkusuz anlamın tercümesi yöntemidir. Bu yöntemin yanı sıra harfî harfine tercüme de başvurulan yöntemlerden bir tanesidir. Merhum Muhammed Hamidullah'ın Fransızca'ya yaptığı Le Saint Coran adlı tercüme bir Müslüman âlim tarafından yapılmış ilk harfî harfine tercüme örneğidir. Muhammed Hamidullah'ın Doğu ve Batıyı bilen ve çok çeşitli alanlara hâkim bir ilim adamı olması yaptığı bu tercümeyi dikkate değer kılmıştır. Bunun yanı sıra daha başka özellikleri ile de dikkat çeken bu Fransızca çeviri Aziz Kur'an: Çeviri ve Açıklama şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmada, Türkiye'de hatırı sayılır derecede bir okuyucu kitlesine sahip olan Hamidullah'ın, Türkçeye aktarılmış bu tercümesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Aziz Kur'an, Le Saint Coran, Tercüme, Meal, Muhammed Hamidullah.

Abstract

Since the day the Qur'an was revealed, it has always attracted the attention of both believers and non-believers with its content and style. In time, this interest brought its translation into other languages. These translation activities were conducted by both Muslims and non-Muslims. The Qur'an has a unique style, which has not been reproduced throughout history. Its unique style also makes it difficult to translate into other languages. However, the addressing of the Qur'an to all people made it necessary to translate it into other languages. So far, the number of translations of the Qur'an into different languages has exceeded one hundred. The claim that each of these translations contributes to the true understanding of the Qur'an has also determined the method followed in the translations. The most preferred of these methods is undoubtedly the method of translation of meaning. In addition to this method, literal translation is also one of the methods used. Le Saint Coran, a French translation by the late Muhammad Hamidullah is an example of the first literal one made by a Muslim scholar. The fact that Muhammad Hamidullah was a scholar who knew both the East and West and had a great knowledge of various fields made this translation remarkable. In addition to this, this French translation, which draws attention with its other features, has been translated into Turkish. In this study, this translation of Hamidullah, which has a considerable readership in Turkey, into Turkish will be evaluated.

Key Words: Aziz Qur'an, Le Saint Coran, Translation, Meal, Muhammad Hamidullah.

* Bu makale, 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Muhammed Hamidullah'ın Kur'an'a Yaklaşımı ve Kur'an Eksenli Çalışmaları" adlı yüksek lisans tezimizden hareketle hazırlanmıştır.

Giriş

Tarih boyunca Kur'an-ı Kerim pek çok dile tercüme edilmiştir. Bu tercüme faaliyetlerinin İslâm'ın ilk dönemine kadar izi sürülebilmektedir. Zira daha Hz. Peygamber döneminde bireysel düzeyde de olsa Arap olmayan unsurlar İslâm ile tanışmıştır. Merhum Muhammed Hamidullah (d. 1908 / ö. 2002), tercüme tarihini Hz. Peygamber'in zamanına kadar götürmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in yabancı devlet başkanlarına gönderdiği davet mektupları bazı âyetler içermekte ve bu mektuplar tercümanlar tarafından muhatapları için tercüme edilmekteydi. Bu da tercüme tarihinin Hz. Peygamber dönemine kadar gittiğini göstermektedir.¹

Muhammed Hamidullah, Kur'an'ın dünya dillerine tercümesi konusunda özel bir hassasiyet göstermiştir. O, Kur'an-ı Kerim'in tüm dünya dillerine tercümesinin yapılmasını hedeflemiştir. Onun kendi zamanına kadar yapılmış tercüme bir araya toplama çabası ve onun teşvikiyle bazı Kur'an tercüme çalışmalarının yapılmış olması bunun kanıtıdır. Kendisi, Paris'te Tunuslu Hicri Bey'le birlikte, yayını senelerce süren France-Islam adlı bir dergi yayımlamıştır. Bu dergide, İslâmî konulardaki araştırmaların yanında her sayıda Fâtiha'nın dünya dillerindeki bir tercümesine de yer vermiştir. Daha sonra bu tercüme bir araya getirilerek *Quran in Every Language* adıyla bir kitapta toplamıştır. Kendi gayretleriyle oluşturduğu bu bibliyografyanın son baskısı 142 tercüme içermektedir. O, özellikle müsteşriklerin Kur'an ile ilgili çalışmalarını dikkatle takip etmiş, yapılan tercüme veya tefsirleri makale mahiyetinde tanıtarak, varsa yanlışlarını düzeltmiştir.² O, dünyadaki bütün Kur'an-ı Kerim tercüme çalışmalarını bir araya getirmek ve sürekli yenilerini takip etmek için dünyanın her tarafına dağılmış elemanları olan bir kuruluşun özlemini çekmiştir. Onun bir başka özlemi de Kur'an-ı Kerim tefsiri hakkındadır. Okuyucularından birinin veya bir İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nün bu işe muvaffak olması dileğini de ifade eden Hamidullah, Kur'an metninin tefsir tarihini meydana getirmek ile ilgili bir çalışmanın ortaya konmasını arzu etmektedir. Bu nedenle Hamidullah Hoca'yı, Kur'an ile ilgili her bir yeni tercüme, tefsir veya araştırma çok heyecanlandırmıştır.³ Hatta

¹ Muhammed Hamidullah, "Fehmü'l-Kur'an limen la yentiku bi lugati'd-dâd" (en-Nedvetü'l-âlemiyye havle tercemâti meâni'l-Kur'ani'l-Kerim, İstanbul: IRCICA, t.y), 49-70.

² Örnek olarak şu makalelere bkz. Muhammed Hamidullah, "Ivan Hrbek Kur'an-ı Kerim'in Çekoslovak Dilindeki Yeni Tercümesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, trc. M. Bilge 6/3-4 (1976): 229-234; Muhammed Hamidullah, "Der Koran, Rudi Paret (bir tercüme)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/3-4 (1971): 110-113; Muhammed Hamidullah, "Toshihiko Izutsu, God and Man in the Kuran, semantict of the Kuranic Weltanschauung", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/3-4 (1971): 109-110; Muhammed Hamidullah, "R. BELL Introduction to the Qur'an", *Islamic Culture*, 1954, 239-243.

³ Hamidullah Hoca, İhsan Süreyya Sırma'ya gönderdiği mektuplarda Kur'an'ın Türkçe ve Kürtçe tercüme ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. 26 nolu mektupta Emir Bedir Han'ın Kur'an'ı Kürtçe'ye tercüme ettiğini bunun daktilo ile

batılılar tarafından bilinçli bir şekilde “Kur’an’ın tercümesi caiz değildir” gibi bir propagandanın da yapıldığını söyleyen Hamidullah, engin ilmiyle, bu çabaların hep karşısında durmuştur. Bunun için de o, Kur’an’ın okunması, anlaşılması, tercümesi ve tefsiri için büyük gayretler sarf etmiş, onun gayretiyle bazı Afrika dillerine kısmî de olsa Fâtiha sûresinin tercümesi mümkün olabilmiştir.⁴ Hamidullah, bu çabayı ilahi bir emir olarak da telakki etmektedir. Yukarıda da işaret edildiği gibi batılıların Kur’an’ın tercümesinin caiz olmadığına dair yürüttükleri bilinçli propagandaya karşılık o, tercüme işinin Müslümanlar üzerine bir vazife olduğunu İbrâhim sûresi 14/4. âyetin çevirisinin dipnotunda dile getirmektedir. “*Ve kendilerine açıklasın diye, her elçiyi, ancak kendi halkının diliyle gönderdik. ...*” meâlindeki âyetin dipnotunda bu vazifeyi gerekçelendirmektedir. Ona göre, evrensel bir peygamber için, yalnızca oturmuş bir dile değil, aynı zamanda tarihin akışıyla değişmeyecek bir dile de ihtiyaç vardır. Böyle bir peygamber, mesajı anadiliyle alacaktır. Bunları diğer dillere çevirmek ve son Peygamber’in dilini bilmeyen diğer insanlara ulaştırmak ise Peygamberin toplumuna mensup değişik kuşakların görevi olacaktır.⁵ Onun çalışmalarına bakıldığında bu görevi bihakkın yerine getirdiği kanaatine rahatlıkla varılabilir. Hamidullah, arayışlar çağı’nın (19.-20. asırlar) prototip ıslahatçı bir âlimi olarak değerlendirilmektedir.⁶ Zira o, İslâm ilimlerinin her alanında bir arayış içerisinde olmuştur. Böyle bir dönemde doğup yetiştiği için bu çağda İslâm düşüncesine yönelen bütün eleştirilere cevap üretmeye çalışmıştır. Bu maksatla meselelere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmış ilimler arasında herhangi bir ayırım yapmadan siyasî, iktisâdî, idarî alanlarda olduğu gibi tarih, coğrafya, hukuk, dinler tarihi, uluslararası ilişkiler vb. alanlarda da söz söylemiş ve eserler telif etmiştir.⁷ Onun bu çok boyutlu bakış açısının yaptığı Fransızca meâle yansıdığı da göze çarpmaktadır. Bu çalışmada da çeşitli başlıklar altında görüleceği gibi siyasetten sosyolojiye, zoolojiden botaniğe, tarihten coğrafyaya dair pek çok ayrıntının mealde yer aldığı görülmektedir.

yazılması için yardım talep etmektedir. Yine 119 nolu mektupta ise İhsan Süreyya Sırma Hoca’dan Kur’an’ın Kürtçe tercümelerinin bir listesini istemektedir. 132 nolu mektupta ise Merhum Hamidullah kendi Türkçe ifadeleri ile şöyle yazmaktadır: 1. Sinan Cami’da da ki Türkçe Kurani Kerim tercemesi, suratül fatiha. 2. Babanizin yaptığı Kürtçe tercemesi bekliyeciğim. (Bu ifadeler Merhum Hamidullah’a aittir. İmlâ hataları düzeltilmemiştir). (Bkz. İhsan Süreyya Sırma, Muhammed Hamidullah Hocam’dan Mektuplar, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006)

⁴ Muhammed Hamidullah, “Kur’an-ı Kerim’in Afrika Dillerindeki Tercümeleri”, *İslâm Düşüncesi*, trc. H. R 2/8 (1969): 491.

⁵ Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur’an : Çeviri ve Açıklama.*, ed. Ahmet Baydar, trc. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 402. Dipnot, 4.

⁶ Abdulkadir Macit, *Muhammed Hamidullah: Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 59.

⁷ Macit, *Muhammed Hamidullah: Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi*, 13, 17.

Onun, Kur'an'ın bütün dünya dillerine çevrilmesine gayreti de bu arayışların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim yine bu arayışların bir neticesi olarak bizzat kendisi Kur'an'ı üç farklı batı diline çevirmeye gayret etmiştir. O, Kur'an'ı Fransızca dışında İngilizce ve Almanca'ya da tercüme etmiş fakat bu tercümelere Almanca ve İngilizce olanları tamamlanamamıştır. Hamidullah, *Aziz Kur'an*'ın girişinde, 1976 yılında ilk beş sûrenin Almanca çevirisinin el yazısı olarak hazır durumda olduğunu haber vermektedir.⁸ İngilizce tercümenin ise Bakara sûresinin sonlarına kadar yapıp 1960 yılından itibaren Güney Afrika'da aylık olarak yayımlanan bir dergide tefrika edildiğini bildirmektedir.⁹

Ancak tercümenin tek başına yeterli olmadığını söyleyen Hamidullah, sahabelerin bile bazen murâd-ı ilahiyi anlamadıkları için Hz. Peygamber'e sorular sorduklarını, Hz. Peygamber'in de bunlara cevap verdiğini belirtmektedir. Bunun için tefsire de ihtiyaç olduğunu, Arap olanlar dahi tefsire ihtiyaç duyuyorlarsa Arapça bilmeyenlerin sadece tercüme ile yetinmemeleri gerektiğinin de altını çizmektedir.¹⁰

Hamidullah Hoca, Kur'an'ın yazı, ezber ve bir üstadın yanında öğrenim şeklinde üçlü bir koruma ile günümüze eksiksiz bir şekilde intikal ettiğini anlatırken kendisinin de Medine'de Hasan b. İbrahim eş-Şâ'ir'in yanında bu yöntemle Kur'an'ı baştan sona okuyarak Hz. Peygamber'e kadar varan bir zincirin halkasına dahil olduğunu gururla anlatmaktadır.¹¹ Onun bunu anlatması ilmin özellikle de Kur'an'a dair her türlü bilginin kesintisiz bize kadar intikal ettiğinin önemini vurgulamak içindir. O, bu amaçla tüm tefsir tarihi boyunca her bir âyet ile ilgili yapılmış bütün yorumların her bir âyete ait bir çekmece muhafaza edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Hamidullah'ın Kur'an-ı Kerim ile ilgili en önemli çalışması hiç şüphesiz *Aziz Kur'an* adıyla Türkçe'ye de kazandırılan *Le Saint Coran*'dır. *Le Saint Coran* bir Müslüman alim tarafından Fransızca yapılmış ilk tercüme özelliğini de taşımaktadır. Bu tercüme giriş bölümünde verilen Kur'an Tarihiyle ilgili eşsiz bilgiler ile dikkat çekmektedir. Bu giriş bölümü önemine binaen *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adıyla ayrı bir kitap halinde basılmıştır.¹²

Bu çalışmada Hamidullah'ın Fransızca yaptığı *Le Saint Coran* adlı çevirinin *Aziz Kur'an* ismiyle Türkçe'ye yapılmış çevirisi esas alınacaktır. Fransızca'ya yapılmış tercümesi esas

⁸ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 123.

⁹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 2000, 158. (Bu çalışma *A Simple Commentary of the Holy Quran* adıyla Şubat 1960 tarihinden itibaren, Güney Afrika'nın Durban şehrinde aylık olarak yayımlanmakta olan el-Hâdi'l-Emîn adlı dergide tefrika edilmeye başlanmış, ancak bu yayın 2. sûrenin sonlarına doğru kesintiye uğramıştır.)

¹⁰ Hamidullah, "Fehmü'l-Kur'an limen la yentiku bi lugati'd-dâd", 61.

¹¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 2000, 54-56.

¹² Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000).

alınmadığı için Türkçe tercüme üzerinden Hamidullah'a herhangi bir eleştiri yöneltilmeyecek¹³ insaf sınırları içerisinde *Aziz Kur'an* adıyla elimizde yer alan tercüme, bakış açımıza göre betimlenecektir.

1. Aziz Kur'an Meâli ile İlgili Genel Bilgiler

Muhammed Hamidullah'ın yaptığı Kur'an çevirisinin Fransızca orijinal adı *Le Saint Coran*'dır. Hamidullah'ın Kur'an ile ilgili en önemli çalışması sayılır. İlk baskısı Ekim 1959 da Paris'te "Le Club Français du Livre" tarafından gerçekleştirilmiştir. Değişik ülkelerde, yazarın kendi ifadesiyle, birçok korsan baskısı da yayımlanmıştır. Bu çevirinin en gelişmiş ve kontrollü yayımı ise, 1989'da Hamidullah tarafından gözden geçirilmiş ve Amana Corporation tarafından basımı yapılmış olanıdır. Bu nüsha Fransa'da basılmış ve Brentwood (Maryland, USA)'da yayımlanmıştır.¹⁴

İhsan Süreyya Sırma, Hamidullah'ın *Le Saint Coran (Aziz Kur'an)* tercümesini niçin yaptığını kendisinden naklen şöyle anlatmaktadır: "Bir gün Fransız müsteşrik Louis Massignon bana, 'Tüm Fransızca Kur'an tercümelerini oryantalistler yapmış, niçin bir Müslüman alim bu işi yapmasın ki?' diye sordu. 'Mesela sen bu işi yapabilirsin dedi.' Ben de o günden sonra, her sabah namazından sonra günde bir sayfa Kur'an'ı tercüme ettim. Ve *Le Saint Coran (Aziz Kur'an)* tercümesi ortaya çıktı."¹⁵

Muhammed Hamidullah'ın 1959 yılında "Le Club Français du Livre" tarafından yayımlanan tercümesinin adı *Le Coran*'dır. Bu basımın başında Louis Massignon tarafından yazılmış bir önsöz bulunmaktadır.¹⁶ En son baskısının adı ise *Le Saint Coran*'dır. İlk yayımın başında daha sonra genişletilmiş "giriş" bölümünün bir özeti vardır. Burada da Avrupa dillerinde yapılan tercümelerin bir listesi verilmiştir. Bu listede 28 dilden toplam 233 farklı tercüme yer almaktadır. Yine bu dillerin arasında Türkçe yazılmış 8 tane tercüme ismi bulunmaktadır. 1959'da Louis Massignon'un önsözüyle yayımlanan tercüme ile 1981 yılında Beyrut'ta Hamidullah tarafından gözden geçirilerek yayımlanan tercümenin giriş bölümünde, daha sonra oluşan Arapça dilbilgisi kullanımlarına uymayan kelimelerin listesi mevcut değildir. 1981'deki tercümede Kur'an'ın 51 dilde toplam 453

¹³ Aziz Kur'an tercümesinin tenkide açık yönleri ile ilgili olarak şu çalışmaya bkz. Zülfikar Durmuş, "Muhammed Hamidullah'ın Aziz Kur'an Adlı Meâli Üzerine Tetkikler", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-* (24-26 Nisan 2003, İzmir) (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2: 73-84.

¹⁴ *Le Saint Coran*, çev. Muhammad Hamidullah (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 99.

¹⁵ Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma ile yaptığım görüşme, 30 Ekim 2005.

¹⁶ *Le Saint Coran*, çev. Muhammad Hamidullah (Paris: Le Club Français du Livre, 1959).

adet tercümesine yer verilmiştir. *Le Saint Coran*, Fransa'da yayımlandığı sene, içeriğiyle değil fakat baskı kalitesi, dizgi ve mizanpajıyla yılın kitabı seçilmiştir.¹⁷

Le Saint Coran, Türkçe'ye de *Aziz Kur'an-Çeviri ve Açıklama* adıyla, Ahmet Baydar editörlüğünde, Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından tercüme edilmiş ve Beyan yayınları tarafından İstanbul'da 2000 tarihinde yayımlanmıştır. 2. yayımı 2003'te, 3. yayımı ise 2005'te yapılmıştır. 2008, 2016 ve 2017 yıllarında da çeşitli yayımları yapılmıştır.

Le Saint Coran'ın, Kur'an tarihi ile ilgili çok önemli bilgiler içeren bir Giriş bölümü bulunmaktadır. Bu bölüm, ilk önce Salih Tuğ tarafından tercüme edilip *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adıyla basılmış,¹⁸ daha sonra da *Aziz Kur'an* çevirisini yapan mütercimler tarafından ayrı bir kitap halinde, yine *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adıyla tercüme edilmiş ve aynı yayınevi tarafından basılmıştır. Bu Giriş bölümü, *Aziz Kur'an*'ın başında da yer almaktadır.

Hamidullah *Aziz Kur'an* çevirisini dipnotlarla zenginleştirmiş, dipnotlarla değişik âyetlere ve Kitab-ı Mukaddes'e çok gönderme yapmıştır. O, bazı konularda Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes arasında karşılaştırmalar da yapmıştır. Bu yönüyle bu tercüme meâl-tefsir niteliğini taşımaktadır. Bu meâl-tefsir özelliğini dipnotlarda yaptığı açıklamalarda görmek mümkündür. Mesela o, tarihi bilgiler vererek bazen diğer toplumlardaki veya cahiliye dönemine ait örf ve adetleri aktarmıştır. O, aynı zamanda bir dil bilimci gibi kelimelerin değişik dillerdeki köklerine veya anlamlarına işaret etmiş, okuyucuyu bilgilendirme yoluna gitmiştir. Böyle bir çaba mealde karşılaştırmalı dinler tarihi açısından da ilginç bilgiler ortaya çıkartmıştır. Hamidullah, çevirisinde dil ve yöntem açısından farklı bir yol tercih etmiştir. Âyetleri çevirirken metne kelimesi kelimesine bağlı kalmıştır. Eğer âyet cümleyi yarım bırakmışsa o da böyle yapmıştır. O kısa âyetleri hiçbir zaman birleştirerek tercüme etmemiştir.

Hamidullah, her sûre öncesinde, o sûre ile ilgili kısaca bilgi vermektedir. Bu bilgiler, sûrenin ismini hangi âyetten aldığı, Hicretten önce veya sonra kaçınıcı sırada indiği ile ilgilidir. Bunun istisnasını teşkil eden âyetler varsa onların numarasını da belirtmektedir. O, Mekkî ve Medenî kavramlarını kabul etmekle birlikte; Hz. Peygamber'e hicretinden önce indirilen ve Mekkî diye isimlendirilen âyetler için, "Hicretten Önce", (Pré-hégirien); hicretinden sonra indirilen ve Medenî diye isimlendirilen âyetler için de, "Hicretten Sonra", (Post-hégirien) kavramlarını

¹⁷ Prof. Dr. Salih Tuğ Hoca ile yaptığım görüşme. 24 Mart 2006.

¹⁸ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 1993), 222.

kullanmaktadır.¹⁹ Bu çalışmada bu tasnife uyularak Mekkî ve Medenî kavramlarının yerine, özel isim şeklinde “Hicretten Önce ve Hicretten Sonra” kavramları tercih edilmiştir.

2. Aziz Kur’an’ın Çeviri Metodu

Hamidullah harfî harfine tercümeyle çok önem vermektedir. Harfî tercümeyle şöyle tanımlayabiliriz. “Nazmın nazma, tertibin tertibe, hatta kelimelerin birbirine muvafık olması şartıyla, bir dildeki lafızları başka bir dildeki benzer lafızlarla ifade etmektir. Bu şekilde tercümede, asıl metindeki hiçbir kelime atılmaz ve ona ilaveler de yapılmaz.”²⁰ Bundan dolayı Hamidullah, Kur’an metninde olmayan bir kelimeyi tercümede de kullanmamaya özen göstermektedir. Eğer mecbur kalmışsa mutlaka dipnotta bu durumu belirtmiştir.²¹ Çevirinin herhangi bir bölümü incelendiğinde bu durum hemen göze çarpmaktadır. Örneğin Bakara 2/15. âyette *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ* “Allah onlarla alay eder ve onları azgınlık içinde batırır: Şaşkınlık içinde bocalarlar” şeklinde tercüme yaptıktan sonra dipnotta harfî harfine tercümesini “onları uzatır” şeklinde vermektedir.²² O, parantez kullanmadan gerekli açıklamaları dipnotlarla yapmaktadır. Tevbe, 9/108. âyette, *لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا* diye başlayan âyeti “orada asla ayakta durma” şeklinde çevirmiş ve dipnotta “namaz için” diye açıklama yapmış, aynı âyette ikinci kez geçen *أَنْ تَقُومَ* kelimesine ise “namaz kılmak” anlamını vermiştir. Kelimenin çevirisinden ne kastedildiğini açıklamadığı nadir durumlar da yok değildir. Örneğin, Hicr, 15/99. âyette geçen *الْيَقِينِ* kelimesini “kesin olan” şeklinde tercüme edip, dipnot ile de hiçbir açıklama yapmamıştır. Oysa karşılaştırma yaptığımız çevirilerin çoğunda *الْيَقِينِ* ’den kastın ölüm olduğu vurgulanmaktadır.

Hamidullah, lafzî tercümeyle bu kadar bağlı kaldığından dolayı eleştirilmiştir. Örneğin “Allah, nurlarını giderdi” şeklinde Türkçeye tercüme edilen *اللَّهُ بِنُورِهِمْ* âyetini, Fransızca’ya “*Dieu s’en est allé avec leur lumière..*” (Allah, nurları ile gitti) ²³ şeklinde çevirmiş. Bunun sebebini soran Mehmet Sait Hatipoğlu Hoca’ya, Hamidullah şöyle cevap vermiştir: “Ben Allah’ın koyduğu ibareyi değiştirme salahiyetine sahip değilim. Çünkü Kur’an’da ‘izheb’ (ezhebe?) fiili de

¹⁹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*. el-Fâtiha, dipnot, 2, s. 148. a. y., *Le Saint Coran*, Prologue, p. 135.

²⁰ Hidayet Aydar, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Kur’an Okulu Yayıncılık, 1996), 58.

²¹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, en-Nisa, 4/11, dipnot, 5, 6, 8.

²² Başka örnekler için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/234.

²³ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/17.

var; ancak Allah 'zehebe' kullanmış. Ben bu sebeple aynen Fransızcaya çevirmek zorunda kaldım.”²⁴

Birbirini takip eden âyetleri, bazı çevirilerde olduğu gibi, birleştirerek tek bir cümlede çevirmemiştir. Her âyetin çevirisini, aynen Kur'an'ın üslubuna göre, kendi numarasıyla, cümle yarım kalmış olsa bile, ayrı vermektedir.²⁵

Hamidullah, Kur'an'da bir kelimeyi geçtiği her yerde aynı kelimeyle tercüme etmeye çalışmaktadır. En çok geçen kelimelerden biri de “s-l-m” kökünden gelen “eslim, müslim, müslimun vb.” kelimelerdir. Aynı kökten gelmiş bu kelimeleri O, özel isim olarak değil de “teslim olmak”, “teslim olmuş olanlar” şeklinde çevirmektedir.²⁶ *إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ* âyetini çevirirken dipnotta “İslâm: Metinde Teslimiyet” diye açıklama yapmıştır.²⁷ Bu durumun istisnaları yok değildir. Fetih, 48/16. âyette geçen *أَوْ يُسَلِّمُونَ* ifadesindeki teslim olmanın, “politik anlamda teslim olmaktan başka bir şey olmadığını” söylemektedir.²⁸ Örneğin, Kur'an'da geçen *سِرًّا* kelimesini Ra'd, 13/22, İbrâhim, 14/31, Nahl, 16/75 ve Fâtır, 35/29 âyetlerinde “gizli veya gizlice” şeklinde tercüme ederken, Bakara, 2/235'te bu kelimeyi *لَا تَوَاعِدُوهُمْ* ile birlikte “yatma sözü vermeyin” şeklinde çevirmiştir. Karşılaştığımız meallerin hiçbirinde bu anlamı veren bir tercümeyle rastlamadık.

O, “salat” kelimesini namaz şeklinde tercüme ederken, Hûd, 11/87. âyette “din” ile çevirmektedir. Ona göre, burada parça zikredilmiş bütün kastedilmiştir. Tıpkı “kıyâm”ın,²⁹ “rukû”nun³⁰ ve “secde”nin³¹ “namaz” yerine kullanılması gibi.³²

3. Dil ile İlgili Açıklamalara Yer Vermesi

Muhammed Hamidullah, Kur'an'ın Arapça ile indirilmiş olmasının hikmetleri üzerinde durmaktadır. Ona göre Kur'an dilinin Arapça olmasının bu dilin çeşitli özellikleri ile ilgilidir. Belli bir topluluğa gönderilen bir peygamberin ihtiyaçları ile evrensel bir peygamberin ihtiyaçları

²⁴ Mehmet Görmez, “Hamidullah Hocamız Üzerine/Mehmet Sait Hatipoğlu ile Söyleşi”, *İslâmiyât/Kitâbiyât Bülten*, Ekim, Aralık, 2002, s. 9 (Türkçe çeviride söz konusu âyet “Allah ansızın ışıklarını giderir” şeklinde çevrilmiştir.)

²⁵ Örnek olarak, 112/el-İhlâs, 113/el-Felak ve 114/en-Nâs Sûrelerinin tercümelerini, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tercümeleleriyle karşılaştırdım.

²⁶ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/112, dipnot, 10.

²⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Âl-i İmrân, 3/19.

²⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Fetih, 48/16, dipnot, 1, diğer mealler Müslüman olma anlamını veriyorlar.

²⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Yunus, 10/105.

³⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/43.

³¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-İnsan, 76/26.

³² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Hud, 11/87, dipnot, 9, burada Flemenkçe'deki bir kullanım ile karşılaştırma yapıyor.

arasında farklar bulunmaktadır. Evrensel bir peygamber için yalnızca oturmuş bir dile değil aynı zamanda tarihin akışıyla değişmeyecek bir dile de ihtiyaç vardır.³³ Bu ihtiyacın Arapça ile karşılandığını dile getiren Hamidullah, Arapça'nın Hz. Peygamber'in zamanından günümüze bozulmadan ulaştığının altını çizmekte ve bu dilin dikkat çekecek derecede sağlam kaldığına vurgu yapmaktadır. Ona göre Arapça'nın kelime hazinesi, yazım biçimi, telaffuz tarzı ve gramer yapısı ondört yüzyıl ve hatta daha fazla zamandan beri uygulamada değişmemiştir. Bu kadar uzun bir süre muhafaza edilen başka bir dilin olmadığını söyleyen Hamidullah, dünyanın sonuna kadar değişmemesi gereken tanrısal mesajı korumaya Arapça'dan daha elverişli başka bir dil olmayacağını ifade etmektedir.³⁴ Zira Bütün dillerin gelişerek değişime uğradığını aradan geçen uzun zaman diliminden dolayı çoğu dilin ilk zamanlardaki biçimini sadece uzmanların anlayabildiklerini söyleyen Hamidullah, bunun tek istisnasının Arapça olduğunu söylemektedir. Ona göre bugün Babil dilini, Pehlevi'yi, Latince'yi, Sanskritçe'yi ve hatta birkaç yüzyıl önceki İngilizce'yi, Almanca'yı, Fransızca'yı sadece uzmanların anlayabildiklerini, bunun istisnasını teşkil eden Arapça'nın ise böyle bir değişim yaşamadığını ifade eden Hamidullah, Hz. Peygamber'in, hayatta olsaydı, bizim hadisleri ve Kur'an âyetlerini anlayabildiğimiz gibi onun da bugün radyolarda, televizyonlarda konuşulan, gazete ve dergilerde yazılanları anlayabileceğini dile getirmektedir.³⁵ Kendisinin birçok eserinde ifade ettiği ve öğrencilerinin anlattıkları gibi, O Arapça'yı Müslümanların ana dili sayıyordu. Ona göre, Peygamber eşleri "mü'minlerin anneleriydi" ve onlar da Arapça konuşuyorlardı. Dile ve önemine bu derecede vurgu yapan Hamidullah'ın meâlinde de pek çok dilsel açıklamalara rastlamak mümkündür.

Hamidullah, meâlinde zamirlerin kullanımı ile ilgili detaylı bilgiler vermiş, her zamirden kimin veya neyin kastedildiğini açıklamıştır. Tereddütte kaldığı durumlarda, bazen kendi tercihini belirtmekle birlikte, farklı görüşleri de aktarmaktadır. Örneğin çok tartışılan "وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ"³⁶ âyetindeki zamirin, Kur'an'a delalet ettiğini düşündüğünü, başkalarının bundan maksadın daha çok Hz. İsa olduğunu söylediğini aktarmaktadır.³⁷ Öte yandan, işin içinden çıkılamayacak durumlarda,

³³ "Ve kendilerine açıklasın diye, her elçiyi, ancak kendi halkının diliyle gönderdik" âyetiyle ilgili açıklaması için İbrahim, 14/4, dipnot, 4

³⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 2000, 82-83.

³⁵ Hamidullah, "Fehmü'l-Kur'an limen la yentiku bi lugati'd-dâd", 61.

³⁶ Hamidullah, *Aziz Kur'an, ez-Zuhuf*, 43/61.

³⁷ Başka örnekler için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an, Âl-i İmrân*, 3/20.

Hamidullah, farklı tercihleri soru işareti ile aktardıktan sonra,³⁸ “Âyet kapalı bir cümledir. Fazla irdelememek gerekir, her iki yoruma da elverişlidir” demektedir. Örneğin, “وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ” “*Kitap halkından, ölümünden önce, ona inanmayacak yoktur. O, Diriliş Günü onlara karşı tanık olacaktır*”³⁹ âyetinde hem مَوْتِهِ kelimesindeki; hem de يَكُونُ kelimesindeki müstetir zamir için tercihini belirtmemiştir.⁴⁰ Bunun yanı sıra Hamidullah gramer kurallarına göre zamirlerin kullanımıyla ilgili açıklamalar da yapmıştır. Zamirlerin tekil, çoğul,⁴¹ erilik ve dişlilik ile ilgili kullanımlarına dair açıklamalar getirmiştir.⁴² Bazen de ilginç cümle kullanımlarıyla ilgili örnekler vermektedir.⁴³

Hamidullah, isimlerin, harflerin veya fiillerin Kur'an'daki kullanımlarını da irdelemektedir.⁴⁴ Örneğin “Tağut” kelimesinin geçtiği âyetlerde tekil veya çoğul oluşunun sebebini açıklamaktadır.⁴⁵ Aynı kökten gelen iki kelimenin niçin beraber kullanıldığını da açıklayan Hamidullah,⁴⁶ bazı kelimelerin yaygın anlamlarının dışındaki anlamlarına da işaret etmektedir.⁴⁷ Kur'an'daki kelimelerin çok anlamlılık olgusuna göre farklı şekillerde tercüme edilebileceğine dikkat çeken Hamidullah, “Mevla” kelimesinin hem soyluların koruduğu kişi, köle; hem de sahip, dost, efendi için kullanıldığını, bunun eşitliği ifade etmenin en güzel şekli olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸

Hamidullah, toplumların birbirlerinden sosyal kültürel ve dil yönünden etkilenmelerini normal karşılamakta, bu yönde yaptığı araştırmalarla gerek Peygamber Efendimiz'in, gerekse bazı Arap müelliflerin kullandığı özellikle de Farsça kelime ve cümlelere örnekler vermektedir. Kur'an-ı Kerim'in de o günün toplumunun kullandığı dille hitap ettiğini bunun için de, bu kelimeleri

³⁸ “Ölümünden önce.” İsa'nın ölümü mü? Yoksa kişinin kendi ölümü mü? “Tanık olur.” İnanacak kişi mi? Yoksa İsa mı? şeklinde sorularla farklı görüşler olduğuna işaret etmekte ve kendisinin de işin içinden çıkamadığını ima etmektedir.

³⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/159.

⁴⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/159, dipnot, 3, en-Necm sûresindeki 53/2-18. âyetlerdeki “O” zamirinin kime işaret ettiğinin çevirmen için zorluğundan söz ediyor. (bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an* en-Necm 53/2, dipnot, 3).

⁴¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Âl-i İmrân, 3/13, dipnot, 2; diğer örnekler için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, et-Tevbe, 9/23, dipnot, 1.

⁴² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, et-Tahrîm, 66/12, dipnot, 7, en-Nahl, 16/66, dipnot, 1.

⁴³ “Örneğin sözleşmeler sorguya çekilecektir” diye tercüme edilen âyet için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-İsrâ, 17/34, dipnot, 10, benzer kullanımlar için ayrıca bkz. el-İsrâ, 17/36, el-Ahzâb, 33/15, et-Tekvîr, 81/8.

⁴⁴ “Tevellev” fiilinin kullanımı için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Hud, 11/3, dipnot, 6, Hud, 11/57, dipnot, 4.

⁴⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, ez-Zümer, 39/17, dipnot, 3.

⁴⁶ “Hicren mahcure” kullanımı için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Furkan, 25/22 ve 53. âyetin dipnotu.

⁴⁷ “Cemel” kelimesinin “halat” anlamına da geldiği ile ilgili bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-A'râf, 7/40, dipnot, 3.

⁴⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/33, dipnot, 2; Meryem, 19/5, dipnot, 4; farklı bir anlamı için el-Hadid, 57/15, dipnot, 7.

kullanmaktan geri durmadığını ifade etmektedir.⁴⁹ Örneğin “Firdevs” kelimesinin Arapça’ya ve Batı dillerine Babilce’den geçtiğini⁵⁰; “İblis” isminin Grekçe “Diabolos” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu⁵¹ söylemektedir. Arapça’dan diğer dillere geçmiş kelimelere de örnek veren Hamidullah, “mosquée” kelimesinin, “mescit” kelimesinin Fransızcılaştırmış şekli olduğunu belirtmektedir.⁵²

Müddessir sûresi “وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ”⁵³ âyetindeki “rucz” kelimesinin, Süryanice ve diğer semitik dillerde “rugza” şeklinde olduğunu, bunun da “hışım” anlamına geldiğini söylemektedir. Bu nedenle, birçok müfessirin kelimeye “inkâr” anlamını verdiğini ifade ederek âyeti “*Ve Allah’ı hışımlandıracak şeyden uzaklaş*” diye tercüme etmektedir.⁵⁴ Karşılaştırma yaptığımız mealler ise şu anlamları uygun görmüşler: “*Ve o pislikleri artık defeyle*”⁵⁵, “*Pislikten (Allah’a eş tutmak, puta tapmak gibi çirkin şeylerden) kaçın*”⁵⁶, “*Uzaklaştır kendinden pislîği.*”⁵⁷

4. Çeşitli Karşılaştırmalar Yapması

Hamidullah Hoca, pek çok eserinde olduğu gibi *Aziz Kur’an* meâlinde de maksadının daha iyi anlaşılabilmesi için çeşitli karşılaştırmalara yer vermektedir. Onun pek çok doğu ve batı diline vukûfiyeti, onu bu diller arasında etimolojik açıdan bazı karşılaştırmalar yapmaya sevk etmiştir. Onun aynı zamanda bir tarihçi olması da yer ve şahıs isimlerinin başka din ve kültürlerdeki karşılıklarını verme konusunda ona bir ayrıcalık sağlamıştır. Uzun yıllar Fransa’da zorunlu bir şekilde ikamet etmesi, telif ettiği eserlerde daha çok batı kamuoyunu hedef kitlesi olarak gözetmesi onun İslâm Dinini, diğer dinler ve kültürler ile bir karşılaştırma yapmasını adeta bilimsel bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu konu ile ilgili örnekleri şöyle sıralamak mümkündür.

Hamidullah’ın, gerek çeviri yaparken gerekse bazı konulardaki görüşlerini açıklarken, zaman zaman kelimelerin etimolojisinden hareketle bazı sonuçlar elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Maksadının daha iyi anlaşılabilmesi için Kur’an dilini diğer dillerle bazen yazım,

⁴⁹ Muhammed Hamidullah, “Arap Müelliflerinde Farsça Eski Metinler”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, trc. İhsan Süreyya Sırma, 2 (1977): 59.

⁵⁰ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Kehf, 18/107, dipnot, 6.

⁵¹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/36, dipnot, 10.

⁵² Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Kehf, 18/9, dipnot, 3.

⁵³ el-Müddessir, 74/5.

⁵⁴ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Müddessir, 74/5, dipnot, 7.

⁵⁵ *Kur’an-ı Kerim ve Meal-i Şerifi*, çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, haz. Düccane Cündioğlu (İstanbul: Gerçek Hayat, 2002), el-Müddessir, 74/5.

⁵⁶ *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), el-Müddessir, 74/5.

⁵⁷ *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, çev. Yaşar Nuri Öztürk (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 96. Baskı, 1999), el-Müddessir, 74/5.

bazen de anlam yönünden karşılaştırmaktadır. Örneğin Arapça ile Fransızca'yı noktalama yönünden karşılaştırarak Enfâl, 8/59'da farklı bir kıraate işaret ederken “يَحْسَبَنَّ” fiilinin “tahsebenne” şeklinde okunmasıyla anlamın değiştiğini söylemektedir. Fransızca'daki “tache” ve “tâche”. “du” ve “dû” kelimelerindeki işaretlerin de benzer işlevlere sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁸

Bazı kelimelerin anlamları daha iyi anlaşılabilir diye, diğer dillerdeki karşılıklarını da hatırlatan Hamidullah “A'râf” kelimesini karşılayabilecek bir kelimenin Fransızca'da bulunmadığını ve kullandığı “Les limbes” kelimesini hangi nedenlerden dolayı tercih ettiğini açıklamaktadır.⁵⁹ Örneğin “Kible” kelimesini Fransızca'da “hedef” anlamına gelen “cible” kelimesiyle karşılaştırmaktadır.⁶⁰ Hz. Nuh'un kavmine “*içinizde kalmam veya ikametim*” diye tercüme edilen “meqami” kelimesini, İngilizce'deki “stand” kelimesiyle karşılaştıran Hamidullah,⁶¹ dillerin ortak yönlerine işaret ederek anlamın insan zihnine tam yerleşmesini sağlamaktadır. Örneğin, İsrâ, 17/106. âyette “وَنَزَّلْنَاهُ تَنزِيلًا” ifadesindeki aynı kelimeyi tekrar etmek şeklindeki kullanımın, Sami dillerinin, gerçeği pekiştirmek için bir uygulaması olduğunu belirterek Fransızca'daki “Vivre sa vie” (hayatını yaşamak) gibi benzer bir kullanımı örnek vererek açıklama yapmaktadır.⁶²

Muhammed Hamidullah, birçok konuda yaptığı gibi, Kur'an-ı Kerim'deki yer ve şahıs isimlerinin başka din veya kültürlerdeki yansımalarına mutlaka işaret etmiştir. Kur'an'da geçen peygamber isimlerinin Kitab-ı Mukaddes'teki isimlerle uyum içinde olduğu herkesin malumu olduğu için, burada daha çok diğer isimlerle ilgili örnekler üzerinde durulmuştur. Örneğin, Derbend'te (Bâbe'l-Abvâb) kalıntılarının, Zülkarneyn'in yaptığı setlerin kalıntısı olarak düşünülebileceğini⁶³; “Zülkifl” kelimesinin harfi harfine “Kifl Sahibi” demek olduğunu, bazı kişilerin bu ismin, Buda'nın doğum yeri olan “Kapilavastou”nun Arapçalaşmış şekli olduğunu söylediğini aktarmaktadır.⁶⁴ Hâman'ın Firavun'un bir bakanı olduğunu ve bu ismin Amon ismini çağrıştırdığını belirtmekte,⁶⁵ Hz. Lokman'ın aslen Nubi'li⁶⁶ olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷

⁵⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Enfâl, 8/59, dipnot, 3.

⁵⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-A'râf, dipnot, 1.

⁶⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/142, dipnot, 1.

⁶¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Yunus, 10/71, dipnot, 1 ayrıca “kıntar” kelimesi için bkz. Âl-i İmrân, 3/75 dipnot, 5.

⁶² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-İsra, 17/106, dipnot, 4. Başka bir örnek için Hud, 11/87, dipnot, 9.

⁶³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Kehf, 18/83, dipnot, 6.

⁶⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Enbiya, 21/85, dipnot, 4. Hamidullah, ayrıca bu ismin İslâm literatürü dışında hiçbir yerde geçmediğini söylemektedir.

⁶⁵ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Kasas, 28/38, dipnot, 2.

⁶⁶ Mısır'ın Asvan ile Sudan'ın Dongola şehirleri arasında Nil nehri üzerinde uzanan bölgeye verilen isimdir. (Bkz. Luis b Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lam* (Beyrût: Dârü'l-Meşrik, 1973), 2: 715.

İsrailoğullarının “Altın Buzağı” ile ilgili kıssada adı geçen “Samiri”nin isim benzerliğinden hareketle bir Hintli olabileceğini de vurgulamaktadır.⁶⁸

Öyle anlaşılıyor ki Hamidullah, Kur’an’da bahsedilen şehirlerin kalıntılarını görmüştür. Hz. Salih kıssasında geçen “Hicr”in Hicaz demiryolunun üzerinde bulunduğunu⁶⁹; “Sebe”nin “Yemen” olduğunun altını çizmektedir.⁷⁰ Nuh, 71/23. âyette geçen put isimleri Ved, Suva, Yağus, Yauk ve Nesr’in her birinin hangi bölgede ve şehirde olduğunu tek tek açıklamaktadır.⁷¹

Ad Kavmi’ne gönderilen Hz. Hud Peygamber’in mezarının, günümüzde hâlâ Mahra’da (Yemen) bulunduğunu, halktan birçok kişinin adının da Ad olduğunu belirtmektedir.⁷²

Hz. İbrahim’in Ahd-i Atik’teki Ab-Ram isminden hareketle, Hint kültürüne ait Rama ve Sita’nın öyküsüyle bir ilgi kurmaktadır. Ona göre, Hz. İbrahim, aslen Aşağı Mezopotamya’daki Sümer ülkesine mensuptur. Hint medeniyeti de Sümer kaynaklıdır. Çünkü Ariler, istilacı olarak gelip Hindistan’a yerleşmişlerdir. Hamidullah, Rama ve Sita’nın öyküsü ile Hz. İbrahim ve Sara’nın, Mısır ülkesinde başlarından geçenleri anlatan öyküsü arasında çok büyük bir benzerlik görmektedir. Hamidullah, bu isim ve öyküdeki benzerliklere dikkat çektikten sonra, “Brahman’ın Veda”ları, Hz. İbrahim’in Sahife’leri ile bir ilişki oluşturmaktadır” demektedir.⁷³

Hamidullah, Askab-ı Kehf kıssasının geçtiği Kehf, 18/9. âyetinde geniş açıklamalara yer verdikten sonra, “uzun süre uykuda kalma öyküsüne değişik memleketlerde rastlandığını söylemektedir. Bu da Hıristiyanlarda ‘Yedi Uyuyan’ veya Hindistan’da ve daha başka ülkelerdeki gibi tek kişinin uyumâsı şeklinde olabilmektedir. Resmî belgeler, 1858’de ‘İngiliz himayesindeki’ Hindistan’da, hatta tüfeğin bulunduğu dönemde, bu türden bir öykünün varlığını gösteriyor” diye de eklemektedir.⁷⁴

Kaynaklarda Nübye şeklinde de telaffuz edilmektedir. (Bkz. Ömer Faruk Harman, “Lokman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Nisan 2020).

⁶⁷ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Lokman, 31/12, dipnot, 1.

⁶⁸ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Tâhâ, 20/85, dipnot, 4. (Hamidullah burada, Taberî’nin, Tarih’inde İslâm öncesi Hintlilerin İsraililerle olan ilişkilerinden söz ettiğini aktarmaktadır. Güney Hindistan’ın bazı dillerinde “Nil” kelimesinin su anlamına geldiğini söyleyerek bu ilişkinin varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır.)

⁶⁹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Hicr, 15/80, dipnot, 11.

⁷⁰ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, en-Neml, 27/22, dipnot, 3.

⁷¹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Nuh, 71/23, dipnot, 3.

⁷² Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-A’râf, 7/65, dipnot, 1. Ad’ların İrem şehri için ayrıca bkz. el-Fecr, 89/7, dipnot, 6 ve 7.

⁷³ Daha fazla bilgi için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-A’lâ, 87/19, dipnot, 4.

⁷⁴ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Kehf, 18/9, dipnot, 3. Hamidullah, Hint Kültürü için “Bagavat Jita ve Ramayana”yı kaynak olarak gösteriyor. Ayrıca el-Bakara, 2/259’daki benzer kıssayı da hatırlatıyor.

Hamidullah, Burûc sûresinde “*Kahrolsun Uhdud'un adamları*” âyetini açıklarken; Uhdud'un Yemen ile Suudi Arabistan sınırı üzerinde bir yeri belirttiğini açıkladıktan sonra, kelimenin sözlük anlamının uzun hendek olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Muhammed Hamidullah, zaman zaman yer ve yapı bilgisini de vermektedir. Örneğin, Sebe', 34/34. âyette geçen “*Seyle'l Arim*” ifadesini kimisi sadece “*Arim seli*” şeklinde tercüme etmekte; kimisi de “*yağmur sularından oluşan hırçın sel*” diye açıklamaktadır. Fakat o, bu ifadeyi “*baraj seli*” diye tercüme etmekte ve bununla ilgili detaylı ve güncel bilgiler de vermektedir.⁷⁶

Yukarıda işaret edilen Uhdud adamları ile ilgili açıklamaları yaptıktan sonra Hamidullah, Halife Ömer'in, Hıristiyan şehitlerini onurlandırmak için, oraya bir cami inşa ettiğini de söylemektedir.⁷⁷

Hamidullah, *Aziz Kur'an* çevirisinde mukayeseli dinler tarihi açısından önemli bilgilere yer vermiştir. Örneğin Mâide 5/3. âyette geçen “*...kan ...boğulmuş hayvan... putlara kurban edilmiş hayvan...*” konularının Hıristiyan yasasındaki yerini belirtmektedir.⁷⁸ Domuzun haram oluşu ile ilgili Ahd-i Atik'in ilgili⁷⁹ yerlerine işaret etmektedir.⁸⁰

Hamidullah, evlilik ve zina gibi meselelerde de çeşitli dinlerle karşılaştırmalar yapmıştır. Örneğin, ilk defa İslâm dininin, evlenilebilecek kadınların sayısına bir sınırlama getirdiğini hatırlatmaktadır. Ona göre böyle bir sınırlama, ne Ahd-i Atik'te ne de Ahd-i Cedid'te bulunmaktadır. Hıristiyan din bilginlerinin, çok kadınla evliliğin bulunduğu sonucunu, Matta, 25/1-12'den hareketle çıkardıklarını ifade etmektedir. Bu konuda Hinduizm ve Zerdüştler vs. nezdinde de bir sınırlama bulunmadığını belirtmekte,⁸¹ yine iki kız kardeşi aynı anda nikah altında bir arada bulundurma yasağının geçtiği Nisâ, 4/23. âyette açıklama yaparken Yahudilikteki aynı yasağa işaret ederek⁸² ilgili yerin numarasını dipnotta vermektedir.⁸³

Hamidullah, evlenilmesi yasak olan kadınlar ve cinsel suçlarla ilgili Kitab-ı Mukaddes ile Kur'an-ı Kerim arasında büyük benzerlikler olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'an, eski tanrısal yasayı gözden geçirdi, bazı yönlerini değiştirdi ve bazı yönlerini de aynen geçerli kıldı.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Buruc, 85/4, dipnot, 5.

⁷⁶ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Sebe', 34/16, dipnot, 16, (Hamidullah Le Monde gazetesinin 4-5 Ocak 1987 tarihli nüshasına dayanarak verdiği bilgiye göre, bu barajın son inşasını bir Türk mühendis yapmıştır.)

⁷⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Buruc, 85/4, dipnot, 5.

⁷⁸ Resullerin İşleri, 15/20, 29 ve 20/25.

⁷⁹ Ahd-i Atik, Levililer, 11/7 ve Tesniye, 14/8.

⁸⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Mâide, 5/3, dipnot, 1.

⁸¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/3, dipnot, 8.

⁸² Ahd-i Atik, Levililer, 18/18.

⁸³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/23, dipnot, 4.

Örneğin evli kadına uygulanan recm cezası Kitab-ı Mukaddes'in öngördüğü bir cezadır.⁸⁴ Peygamber Efendimiz'in bu cezayı uyguladığını söylemektedir.⁸⁵

Hamidullah'ın tespitine göre, ne Ahd-i Atik ne de Ahd-i Cedid yabancı kölenin özgürleştirilmesinden söz eder. Kur'an-ı Kerim ise, köleliği yumuşatmak veya bütünüyle ortadan kaldırmak için birçok yasaya yer vermiştir.⁸⁶ Hamidullah, Müslümanlar arasında, özgürlüğüne kavuşup, saltanat ve hanedanlık kurmuş köleleri de örnek olarak vermektedir. Mısır'da Memluklar ve Hindistan'da Gulamanlar gibi.⁸⁷ Bu açıdan Hamidullah'ın bu çevirisi mukayeseli dinler tarihi açısından son derece önemli bilgiler içermektedir.

Bu ve benzeri birçok yönüyle farklı bir bakış açısı getiren Hamidullah'ın bu meâlinin, bir ilk olma özelliğinin yanında, her zaman önemini koruyacağı kanaatindeyiz.

5. Hukuk Kurallarına İşaret Etmesi

Hamidullah, yeri geldikçe fihhi hükümlere, hukuk kurallarına, Anayasa hukuku ve uluslararası hukuk için temel teşkil eden maddelere işaret etmektedir. Örneğin, Nisâ sûresinde yetimlerin hukukunu düzenleyen 6. âyetini açıklarken, “yetimin malına vâsilik eden kişi zengin ise yetimin malını kendisi için harcamaktan sakınsın. Eğer fakir ise bir miktarını vâsiliğin ücreti olarak alabilir” hükmüne işaret etmektedir.⁸⁸ Yine Mâide sûresinde Müslüman erkeklere, Kitap Ehli kadınlarla evlenme izni veren 5/5. âyetini açıklarken, “Müslüman erkekler, Kitap Ehli eşleri din farklılığı nedeniyle kendilerine mirasçı olamadıkları için, hukuken malından bir miktarını onlara vasiyet yoluyla ayırmalıdır” hükmüne işaret etmektedir.⁸⁹

İyilerin cennetteki durumlarından söz eden Hac, 22/23. âyetinin “...Orada, giysileri de ipekten olacak” ifadelerini açıklarken, bu dünyada saf ipekten elbisenin, Müslüman erkeklere haram olduğunu, bu yasağın kadınları kapsamadığını özellikle belirtmektedir.⁹⁰

Enfâl, 8/72. âyetini⁹¹ tercüme ederken dipnotta, buradaki hükmün “Müslümanlarda çok önemli bir uluslararası hukuk kuralı” olduğuna işaret etmektedir, demektedir.⁹² Yine İnsan, 76/9.

⁸⁴ Levililer, 20/10, Tesniye, 22/21, 24.

⁸⁵ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/26, dipnot, 5.

⁸⁶ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/92, Mâide, 5/89.

⁸⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Beled, 90/13, dipnot, 2.

⁸⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/6, dipnot, 12. Diğer ekonomik yasaların düzenlenmesi ile ilgili bkz. el-Haşr, 59/6-7, dipnot, 2 ve 4.

⁸⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Mâide, 5/5, dipnot, 10. Birbirini zina ile suçlayan eşler için bkz. en-Nûr, 24/7, dipnot, 5.

⁹⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Hac, 22/23, dipnot, 9.

⁹¹ “Kuşkusuz inanan ve hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla savaşıyorlar ve barındırıp yardım edenler, evet işte bunlar birbirinin dostlarıdır. İnanan ve hicret etmeyenlerin dostluğuna gelince, hicret edene kadar, onlara

âyette “Müslümanların Uluslararası hukukuna göre, esirlerin yiyecek ve içeceğinin parasız olduğunu” belirtmektedir.⁹³

Hamidullah, Bakara, 2/246-247. âyetlerinde, Yahudi tarihi ile ilgili hukuki önem taşıyan bir hükmün, İslâm Anayasası için de son derece önemli olduğunu söylemektedir. Söz konusu âyetlerde, İsrailoğulları Peygamberlerinden kendilerine bir kral tayin edilmesini istemişlerdir. Hamidullah, bu âyetlerde otoritenin taksim edilip bölünmesinin meşruluğuna işaret olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

6. Tarihi ve Kültürel Meselelere Değinişmesi

Muhammed Hamidullah, bütüncül ve evrensel bir tarih anlayışına sahip olduğu için tarihi

Hz. Âdem ile başlatmış ve geniş çerçeveli bir tarih anlayışı geliştirmiştir.⁹⁵ Bunun bir sonucu olarak da tarihi, dikey ekseninde vahye muhatap olmaları sebebiyle nebiler ile yatay ekseninde insanın yapıp ettiklerini merkeze alarak nebiler ve melikler üzerinden okumaya çalışmış ve eserlerini bu eksen üzerinde telif etmiştir.⁹⁶ O, sadece geçmişini aktarmakla yetinmemiş kelimenin tam anlamıyla sahip olduğu İslâm tasavvuruna göre bir gelecek inşasına da girişmiştir. Onun meâlinde pek çok tarihi bilgiyi bu şekilde ele alması ve aktarması, ele aldığı dönemin sosyal kültürel ve ticari yapısı ile ilgili belgiler aktarması, bu anlayışın bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Onun, açıklamalarını tarihi bilgilere de dayandırmasına dair örnekler şöyle sıralanabilir: Hz. Lut'un Hz. İbrahim'in yeğeni olduğunu ve Filistin'de oturduğunu;⁹⁷ Semudlar'ın, harabelerinin önemli bir kısmının hâlâ Medain-i Salih'te bulunduğu Kuzey Arabistan'da oturduklarını ifade etmektedir.⁹⁸

sizin korumanız yoktur. Ve din uğrunda yardım isterlerse, aranızda antlaşma bulunan bir halk zararına olmaksızın, onlara yardım etmeniz gerekir. Ve Allah yaptıklarınızı çok iyi görür.” (el-Enfâl, 8/72).

⁹² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Enfâl, 8/72, dipnot, 4. Hamidullah *İslâm'da Devlet İdaresi* adlı eserinin “Meşru Harpler” başlığı altında gayr-ı müslimlerin yurdunda yaşayan Müslümanların yaşadıkları bu ülkeye karşı İslâm devletinden yardım talebinin karşılanmasını meşru savaş sebebi olarak değerlendirmektedir. (Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur Yayınları, 1963), 267).

⁹³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-İnsan, 76/9, dipnot, 2. İlgili âyet şöyledir: “Biz sizi, ancak Allah'ın yüzü için doyuruyoruz ve sizden bir ödül ve teşekkür beklemiyoruz.”

⁹⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/246 ve 247, dipnot, 1. Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. a.y., *İslâm Peygamberi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 512.

⁹⁵ Abdulkadir Macit, “Çağdaş İslam Tarihçiliği ve Muhammed Hamidullah”, *Dünyada Tarihçilik: Dönemler/Okullar/Yaklaşımlar ve Tarihçiler*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 326.

⁹⁶ Macit, *Muhammed Hamidullah: Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi*, 77-85.

⁹⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-A'râf, 7/80, dipnot, 5.

⁹⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-A'râf, 7/73, dipnot, 5.

Hız. Şuayb'ın, Hız. Musa'nın kayınpederi olduğunu, Eyle yakınlarında Medyen'de oturduğunu, Eyle'nin de Akabe Körfezi üzerinde bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁹

Ashab-ı Kehf'ten söz eden Kehf, 18/9. âyetini açıklarken, "Rakîm adamları" ifadesindeki Rakîm kelimesinin bir yer ismi olabileceği ihtimalini de düşünmekte ve açıklamalarında Hıristiyanlık dönemi öncesine ait Essénien mezhebi ile ilgili ayrıntılı tarihi bilgilere yer vermektedir. O, Ashab-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh ile ilgili soruların sorulmasının, Yahudi hahamları tarafından telkin edildiğini düşünerek, mağarada gizlenenlerin Hıristiyan değil Yahudiliğin Essénien mezhebine mensup kişiler olabileceğine daha çok ihtimal vermektedir.¹⁰⁰

Hamidullah Siyer alanında da yetkin bir isim olduğu için Mekke'nin İslâm öncesi tarihi ile ilgili detaylı bilgilere de yer vermiştir. Örneğin Fil sûresini açıklarken Ebrehe'nin, Kâbe'yi yıkmak istemesine; Abdulmuttalip ile diyaloguna ve başına gelenlere ayrıntılı yer vermiştir.¹⁰¹ Aynı şekilde Kureyş sûresini açıklarken, şehrin ileri gelenlerinin, İslâm'dan önce çevre imparatorluklarla yaptıkları ticari sözleşmelerden bahsetmektedir.¹⁰²

Hamidullah, yeri geldikçe Peygamber Efendimiz'in hayatıyla ilgili ayrıntıları aktarmaktadır. Örneğin, daha önce de ifade ettiğimiz gibi o, sûre başlarında çok az teknik bilgi vermektedir. Ama Fetih sûresinin başında Hudeybiye antlaşmasından ve amacından söz etmektedir.¹⁰³ "Bağlılık yemininden" söz eden 48/18. âyetin dipnotunda, antlaşma öncesi ve sonrası gelişmelerle ilgili ayrıntılı tarihi bilgiler sunmaktadır.¹⁰⁴

Muhammed Hamidullah, bazı âyetlerden yola çıkarak Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçiriliş ve ezberlenme tarihi ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, Abese, 80/13-16. âyetlerde geçen "Saygıdeğer sayfalar dadır, yüceltilmiş, arınmış, yazıcıların ellerindedir, soylu ve iyiliksever" ifadelerindeki kişiler, Hız. Peygamber'in sahabeleridir. O, bu âyetleri, Kur'an'ın Mekke döneminin başlangıcından itibaren yazılı olarak kaydedilme tarihi açısından ilginç veriler olarak

⁹⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-A'râf, 7/85, dipnot, 2. Aynı sûrenin 163. âyetinde geçen "deniz kıyısındaki kentin" Eyle olduğu ile ilgili olarak bkz dipnot, 1.

¹⁰⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Kehf, 18/9, dipnot, 3.

¹⁰¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Fil, 105/1, dipnot, 6.

¹⁰² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Kureyş, 106/2, dipnot, 3. (Hamidullah, bu sözleşmelerle ilgili ayrı bir makale de kaleme almıştır. Bunun için bkz. Muhammed Hamidullah, "el-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. İsmail Cerrahoğlu 9 (1961): 213-222).

¹⁰³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Fetih, dipnot, 1.

¹⁰⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Fetih, 48/18, dipnot, 3. Ayrıca bkz. el-Fetih, 48/21, dipnot, 6; el-Fetih, 48/25, dipnot, 3.

değerlendirmektedir.¹⁰⁵ Ankebût, 29/49. âyetini de Kur'an'ın ezberlenme tarihi açısından önemli görmektedir.¹⁰⁶

Hamidullah, deniz ulaşımı veya ticareti ile ilgili âyetlerin geçtiği yerlerde, Arapların deniz ticaretine yabancı olmadıklarını sık sık belirtmektedir.¹⁰⁷ Nahl, 16/67. âyetten, o günkü Arapların, bağcılık ve evcilleştirilmiş arıcılığa yabancı olmadıkları sonucunu çıkarmaktadır.¹⁰⁸ Yine Kamer, 54/13. âyetin meâlinde geçen “*Ve onu, tahtalar ve çivilerden bir nesne üzerinde taşıdık*” ifadelerinden insanların, daha o zaman metalürjiden haberdar oldukları;¹⁰⁹ Ra'd, 13/17. âyetin meâlinde geçen “*... Süslenmek veya yararlanmak için ateşte erittiklerinin üzerinde...*” ifadesinden de Arabistan'da metalürjinin oldukça gelişmiş olduğu sonucunu elde etmektedir.¹¹⁰

Hamidullah, bazı âyetleri açıklarken, âyetlerden yola çıkarak cahiliye Araplarının bazı örf ve adetlerine de göndermelerde bulunmaktadır. Örneğin, En'âm, 6/70. âyetin meâlinde geçen “*...inkar etmelerinden dolayı, kızgın içecek ve can yakıcı bir ceza onlarındır*” ifadelerini açıklarken çok tanrıcı Arapların işkenceleri arasında, tutukluyu kaynar suda yakmak veya üzerine kaynar su dökmek adeti olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹ Yine Enfâl, 8/35. âyetin meâlinde geçen “*Ve Kâbe'nin yanındaki namazları, ıslık çalmak ve el çırpaktan başka bir şey değildir...*” ifadelerini açıklarken “*ıslık çalmak ve el çırpamak*” hareketiyle çok tanrıcı Araplarının kötü ruhları savdıklarına inandıklarını söylemektedir.¹¹² Meryem, 19/62. âyetin cennetten söz eden “*...ve orada sabah akşam besinleri de vardır*” ifadelerini açıklarken Hamidullah, o günkü Arapların günde yalnızca iki öğün yemek yediklerini aktarmaktadır.¹¹³

7. Bilimsel Açıklamalara Yer Vermesi

Hamidullah, Kur'an'daki bazı âyetlere çeşitli ilimler açısından yaklaşmaktadır. Örneğin, Saff, 61/4. âyetin meâlinde geçen “*Evet, Allah, kendi yolunda, kurşunla kaplanmış bir yapı gibi,*

¹⁰⁵ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Abese, 80/13-16, dipnot,7. Diğer bir örnek için bkz. el-Beyyine, 98/2.

¹⁰⁶ “Aksine bu, kendilerine ilim verilenlerin göğüslerinde apaçık âyetlerdir. Ve delillerimizi, hainlerden başkası reddetmez.” (el-Ankebut, 29/49).

¹⁰⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, er-Rum, 30/65, dipnot, 1; Lokman, 31/31, dipnot, 2; Ğafir, 40/80, dipnot, 3; el-Câsiye, 45/12, dipnot, 7.

¹⁰⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nahl, 16/67, dipnot, 2.

¹⁰⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Kamer, 54/13, dipnot, 5.

¹¹⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, er-Ra'd, 13/17, dipnot, 5.

¹¹¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-En'âm, 6/70, dipnot, 3.

¹¹² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Enfâl, 8/35, dipnot, 3.

¹¹³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Meryem, 19/62, dipnot, 10. Başka örnekler için bkz. el-Mâide, 5/103, dipnot, 5; Tâhâ, 20/6, dipnot, 6; Tâhâ, 20/132, dipnot, 7; el-Hac, 22/19, dipnot, 6.

saf bağlayarak savaşırları sever” ifadeleri, mimarlık tarihi açısından ilginç bulmaktadır.¹¹⁴ Yine o, modern ilimlerden istifade ederek bazı yorumlar yapmakta, Nisâ, 4/1. âyetin meâlinde geçen, “... *Eşini de ondan var eden ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar çoğaltan Rabb’inizden sakının ...*” ifadelerini, Mendel tarafından bulunan soya çekim yasasıyla açıklamaktadır. “Polip ve tatlı su yılanı gibi en ilkel canlılar dışındaki hayvanlar, üreme için bir anne ve babaya muhtaçtırlar. Hurma gibi, ayrı erkeği ve dişisi bulunan, gelişmiş olanlar dışında, bitkiler, tek başlarına üreyebilirler. Bitkilerin kendini üretme yasası, Hz. Âdem (Havva için) ve daha sonra Hz. Meryem’de (Hz. İsa için) yeniden görülmüştür.”¹¹⁵ Yine Fussilet, 41/16. âyetin meâlinde geçen “...*Günler boyunca süren şiddetli bir kasırga gönderdik...*” ifadelerini açıklarken, tropikal fırtınalar ile ilgili bilgi verir ve bu kasırgayı Hiroşima’ya atılan bomba ile karşılaştırır.¹¹⁶ Yerin ve göğün yaratılışını anlatan âyetleri İslâmi kozmoloji açısından ilginç bulan Hamidullah;¹¹⁷ Fussilet, 41/11. âyetin meâlinde bulunan “*duman halinde*” ifadesinin de modern kozmolojininkini andırıldığını belirtmektedir.¹¹⁸ Zâriyât, 51/47. âyetin meâlinde geçen “*Ve göğü, sağlam bir şekilde kurduk. Ve genişleten de biziz*” ifadelerinin sanki izafiyet teorisinden söz ettiğini dile getirmektedir.¹¹⁹ Güneş ve Ay’ın hareketlerinden söz eden âyetleri, modern gök biliminden hareketle yorumlamakta, yapay uyduların gök cisimleri ile ilgili olarak bize verdikleri bilgiler ile Kur’an’ın verdiği bilgiler arasındaki uyumu açıklamaktadır.¹²⁰ Ayrıca Yâsin, 36/38. âyetin meâlinde geçen “*Güneş de yuvasına doğru akıp gitmektedir...*” ifadelerinin, Yunan kuramlarından hissedilir derecede farklı ifadeler olduğunun altını çizmektedir.¹²¹ Hamidullah, Yâsin, 36/36. âyetin meâlinde geçen “*Münezzehdir O ki, yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmedikleri nice şeyden bütün çiftleri yarattı*” ifadelerini açıklarken, yine modern bilimden yararlanmaktadır. Atoma varıncaya kadar her şeyin çift yaratıldığını, tek olanın yalnızca Allah olduğunu belirtmekte ve atoma varıncaya kadar her şeydeki bu çift düzenlemenin keşfinin de daha yeni olduğunu vurgulamaktadır.¹²²

¹¹⁴ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, es-Saff, 61/4, dipnot, 5. İrem şehrinin sütunları için bkz. el-Fecr, 89/7, dipnot, 6.

¹¹⁵ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, en-Nisâ, 4/1, dipnot, 3.

¹¹⁶ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Fussilet, 41/16, dipnot, 5.

¹¹⁷ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Fussilet, 41/9, dipnot, 9, el-Enbiyâ, 21/30, dipnot, 2.

¹¹⁸ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Fussilet, 41/11, dipnot, 11, ed-Duhân, 44/10, dipnot, 7.

¹¹⁹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, ez-Zâriyât, 51/47, dipnot, 9.

¹²⁰ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Fâtır, 35/13, dipnot, 5 (Âyette “... belirlenmiş bir süreye doğru akıp gider” ifadesi vardır. Yapay uyduların belirli bir sürenin bitmesiyle bazı gök cisimlerinin düştüğünü bize gösterdiğini söylemektedir). Ayrıca bkz. er-Ra’d, 13/2, dipnot, 4.

¹²¹ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Yâsin, 36/38, dipnot, 5.

¹²² Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Yâsin, 36/36, dipnot, 3 ve 4, ayrıca bkz. Lokmân, 31/10, ez-Zâriyât, 51/49.

Hamidullah, Enbiyâ, 21/69. âyetin meâlinde geçen “Biz dedik: ‘Ey ateş! İbrahim’e soğuk ve güvenli ol” ifadelerini açıklarken, insanoğlunun şimdi, hiç yakmayan soğuk alevler üretebildiğine dikkat çekmekte, dolayısıyla bunda bir çelişkiden söz edilemeyeceğini vurgulamaktadır.¹²³

Kur'an'da adı geçen bitkiler üzerinde de duran ve onlarla ilgili bilgiler veren Hamidullah Necm, 53/14. âyetin meâlinde geçen “Sidretü'l-Müntehâ” ifadesini “Sınır Çiğdesi” diye tercüme etmektedir. O, çiğde ağacının bazen bütün bir çölde tek canlı varlık olduğunu belirttikten sonra “Bilinmeyen Varlık”ın çölünde değil miyiz? diye sormaktadır.¹²⁴ Karşılaştırma yaptığımız diğer meallerde bu ifadenin “uzak ağaç”;¹²⁵ “son ağaç”;¹²⁶ “son sınır ağacı”¹²⁷ şeklinde tercüme edildiğini tespit ettik.

Esasında Hamidullah Hoca, geleneğe yaslanan modern bir âlim olarak nitelenebilir. Ancak o, gelenek ile moderniteyi kendinde mezcetmiş ve kendine has bir metodoloji geliştirmiş bir âlimdir. Onun geliştirdiği metodolojinin ana sac ayaklarından bir tanesi de bilimsellikten ödün vermeyişidir.¹²⁸

8. Hamidullah'a Has Bazı Tercüme Örnekleri

Daha önce de ifade edildiği gibi, Hamidullah âyetleri tercüme ederken harfî tercümeyle çokça yer vermekte ve çeviri esnasında son derece titiz davranmaktadır. Bu amaçla da onun zaman zaman âyetten neyin kastedildiği ile ilgili yorum yapmaktan kaçındığı gözlenebilmektedir. Örneğin, Bakara, 2/65. âyetin meâlinde geçen “Aşağılık maymunlar olun” ifadesi için “bu ifade, tarafımızdan bilinmeyen bir olaya işarettir” demektedir.¹²⁹ Bu ve benzeri örneklerin yanı sıra ilginç açıklamalara yer verdiği de olmuştur. Örneğin, Yunus, 10/87. âyette, “وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً” âyetini Yahudilerin geçmişte, bazı yasaklarla karşılaşmalarını dikkate alarak “evlerinizi merkez edin” şeklinde tercüme etmiştir.¹³⁰ Diğer bazı meâllerde “Evler hazırlayın (Evlerinizi karşı karşıya kurun);”¹³¹ “Evlerinizi kible yapın”¹³² veya “Evlerinizi kible tarafına yapın”¹³³ şeklinde tercüme

¹²³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Enbiyâ, 21/69, dipnot, 9.

¹²⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Necm, 53/14, dipnot 11.

¹²⁵ *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, çev. Süleyman Ateş, en-Necm, 53/14.

¹²⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 8. Baskı, 2008), en-Necm, 53/14.

¹²⁷ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, çev. Yaşar Nuri Öztürk, en-Necm, 53/14.

¹²⁸ Macit, *Muhammed Hamidullah: Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi*, 53-54, 61-62.

¹²⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/65, dipnot, 6; başka örnekler için ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/44, dipnot, 6; İbrâhim, 14/9, dipnot, 4.

¹³⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Yunus, 10/87, dipnot, 6.

¹³¹ *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, çev. Süleyman Ateş, Yunus, 10/87.

¹³² *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, çev. Yaşar Nuri Öztürk, Yunus, 10/87.

¹³³ *Kur'an-ı Kerim ve Meal-i Şerifi*, çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Yunus, 10/87.

edilmiştir. Kelimelere verdiği orijinal anlamlar da çoktur. Örneğin, “Ümmi” kelimesine “Bilgisizler”,¹³⁴ “Kitaba yabancılar”,¹³⁵ “Yabancılar”¹³⁶ veya “nebi” kelimesiyle birlikte geçiyorsa, “Yabancı Peygamber”¹³⁷ şeklinde anlam vermektedir. O, bazı kelimelere verdiği anlamlara Kitab-ı Mukaddes’teki benzer kullanımları da örnek göstermektedir. Mesela “ümme” kelimesi bunlardan biridir.¹³⁸ A’râf, 7/40. âyette geçen “cemel” ifadesinin¹³⁹ “halat” anlamına da geldiğini belirttikten sonra,¹⁴⁰ “*devenin iğne deliğinden geçmesi*” ifadesinin Matta İncili’nde¹⁴¹ de kullanıldığına işaret etmektedir. Hz. Musa ve Hz. Yusuf kıssalarındaki “أَوْ تَتَّخِذَهُ وِلْدَانًا” ifadesini de “*veya uşak ediniz*” şeklinde tercüme edip, dipnotta, “muhtemelen ‘hadım edilmiş harem ağası ediniz’ anlamındadır” demektedir.¹⁴²

Birçok meâlin “*Kalplerimiz perdelidir*” veya “*Kalplerimiz örtülüdür*” şeklinde çevirdiği, Bakara, 2/88. âyetindeki “قُلُوبُنَا غُلْفٌ” ifadesini, Hamidullah Kitab-ı Mukaddes’in¹⁴³ ilgili bölümlerine gönderme yaparak, “*Kalplerimiz sünnetsizdir*” şeklinde tercüme etmiştir.¹⁴⁴ Hamidullah’ın Nisâ, 4/155. âyetin dipnotunda referans gösterdiği, Ahd-i Atik’in Levililer, 26/41 ve Tesniye, 30/6’da aynı ifade “Sünnetsiz yürekler” ve “Yüreklerin sünnet edilmesi” şeklinde geçmektedir. Muhammed Hamidullah, bu tezini Dârimî’de (ö. 255/869) geçen bir hadisle güçlendirmektedir. Hadiste “ğulf” kelimesinden sonra “hitan” veya “sünnet olma” kelimesinin geçtiğini söylemektedir.¹⁴⁵ Ahd-i Atik’in ilgili yerlerinde “sünnetsiz kalpler”, “Allah ile ahdini bozmuş, inkârcı kalpler” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hamidullah “ğulf”ün “bir zarf içine kapatılmış” anlamında değil, bu anlamda olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁶

¹³⁴ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/78.

¹³⁵ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Âl-i İmrân, 3/20; el-Cuma, 62/2.

¹³⁶ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, Âl-i İmrân, 3/75.

¹³⁷ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-A’râf, 7/157-158. (Bu âyetin dipnotunda Yabancı Peygamber’in Hz. Muhammed (a.s) olduğunu söylüyor ve okuma yazması olmayan anlamına da gelebileceğinin altını çiziyor. Bkz. Dipnot, 3).

¹³⁸ Saint Paul’un kendisine “yabancıların havarisi” adını vermeyi sevdiğini aktarıyor.

¹³⁹ “Cemel” ifadesinin farklı okunuşlarına göre tefsirlerde ve meallerde nasıl ele alındığına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Kara, “Kur’an’da ‘Cemel’ Kelimesinin Okunuş ve Anlamı Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Şubat 2011): 85-103.

¹⁴⁰ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-A’râf, 7/40, dipnot, 3

¹⁴¹ Matta, 19/24

¹⁴² Hz. Musa (a.s) için bkz. Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Kasas, 28/9, dipnot, 1; Hz. Yusuf (a.s) için bkz. Yusuf, 12/21, dipnot, 6.

¹⁴³ Yarattılış, 17/10, Levililer, 12/3.

¹⁴⁴ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/88, dipnot, 5; en-Nisâ, 4/155, dipnot, 1.

¹⁴⁵ Dârimî’de geçen hadisin metni şöyledir: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ إِلَيْكُمْ، لَيْسَ بَوَهْنٍ وَلَا كِبَالٍ؛ لِيَخْتِنَ قُلُوبًا غُلْفًا، وَيَفْتَحَ أَعْيُنًا عَمِيًّا، وَيُسْمِعَ آذَانًا. (Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, thk. Fevz Ahmed Zemerli ve Hâlid es-Sebi’ Alemi (Karaçi, 1407), 1/18.)

¹⁴⁶ Hamidullah, *Aziz Kur’an*, el-Bakara, 2/88, dipnot, 5; ayrıca bkz. *Kitab-ı Mukaddes*, Yeremya, 9/26.

Hamidullah bazı kelimelere kendine has anlamlar vermiştir. Bu da belki de onun kelimeleri harfi harfine tercüme etmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin “Hanif” kelimesini, “doğruya yönelmiş”,¹⁴⁷ “içtenlikle”,¹⁴⁸ “doğruluk” şeklinde çevirmiştir. Süleyman Ateş ise bu kelimeyi bazen “dosdoğru” bazen de “Allah’ı birlemek” şeklinde tercüme etmiştir.¹⁴⁹

Hamidullah, Bakara, 2/106. âyetinde geçen “مَا نَنْسَخْ” ifadesindeki “نَنْسَخْ” kelimesinin, birbirinden farklı iki anlama gelebilen bir kelime olması bakımından, âyetin öncelikli olarak “Eğer herhangi bir âyeti (buyruğu) yazdırır veya unutturursak...” şeklinde de çevrilebileceğini söylemektedir.¹⁵⁰

Hamidullah, Tevbe, 9/29. âyette geçen “عَنْ يَدٍ” kelimesine “ellerinin kazancından” diye tercüme etmiş ve dipnotta da kastedilenin, “bir el sanatının sağladığı gelir” demek olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Oysaki karşılaştırma yaptığımız mealler, “elleriyle, elden veya tam bir itaatle cizye vermek” şeklinde çeviri yapmışlardır.

Hamidullah, bazı ifadelerle yaygın terimsel anlamlarının haricinde özgün anlamlar vermiştir. Örneğin teyemmüm için “toz abdesti”,¹⁵² hemen hemen tüm çevirilerde “Kıyamet saati veya vakti” olarak tercüme edilen “es-Saat” kelimesini özel isim olarak “Belirlenmiş Vakit” olarak çevirmiştir.¹⁵³ “Hayatü’l-dünya” deyimini, “bu hayat, şimdiki hayat veya bu dünya”; “Hayatü’l-Ahire” ise “diğer hayat, öteki hayat veya ahiret” şeklinde tercüme etmiştir.¹⁵⁴

Sonuç

Hiç kuşkusuz Hamidullah’ın bu meâlini benzerlerinden farklı kılan pek çok yönü bulunmaktadır. Başta Müslüman bir âlim tarafından yapılmış olması ona farklı bir hususiyet kazandırmıştır. Bu meâli hazırlayan Hamidullah’ın, aynı zamanda Doğu’yu ve Batı’yı her düzeyde çok iyi tanıyor olması ve bu yönde bazı yorumları meâlin açıklamalar kısmına yansıtması, bu meâlin hem doğuda hem de batıda dikkate alınmaya değer kılmıştır. Onun birçok dile ilmi bakımdan hâkimiyeti istifade edilen kaynakların yelpazesini de olabildiğince genişletmiştir. İlmî çalışmalarda ilk elden kaynakların önemi bu meâlin incelenmesi ile bir kez daha iyi anlaşılmaktadır.

¹⁴⁷ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Âl-i İmrân, 3/67.

¹⁴⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, Âl-i İmrân, 3/95; en-Nisâ, 4/125; el-En‘âm, 6/79; Yunus, 10/105; en-Nahl, 16/120, 123; er-Rûm, 30/30.

¹⁴⁹ *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, çev. Süleyman Ateş, Âl-i İmrân, 3/95; Yunus, 10/105; Nahl, 16/120.

¹⁵⁰ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/106, dipnot, 1.

¹⁵¹ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, et-Tevbe, 9/29, dipnot, 4.

¹⁵² Hamidullah, *Aziz Kur'an*, en-Nisâ, 4/43; el-Mâide, 5/6.

¹⁵³ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-En‘âm, 6/31, 40; el-A‘râf, 7/34, 187; Yusuf, 12/107; el-Hicr, 15/85. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

¹⁵⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, el-Bakara, 2/85, dipnot, 1.

Son kutsal kitabın tercümesi esnasında önceki kutsal kitaplara müracaat edilmiş olması vahiydeki sürekliliği ve kaynağın birliği hakikatini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Meâl incelendiğinde Hamidullah'ın bunun anlaşılmasına özel bir önem atfettiği hemen anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında onun çeşitli açılardan dini, sosyal, kültürel, siyasi vb. karşılaştırmalar yapması daha anlaşılır olmaktadır.

Bu meâl müsteşriklerin bilerek veya bilmeyerek içine düştükleri hatalara işaret etmesi bakımından da önemini hiçbir zaman yitirmeyecektir. Onun tercümesinde harfi çeviriyi tercih etmesi bazen anlamayı zorlaştırmaktadır. Ancak dipnotlarda açıklayıcı notlara yer vermesi ve Kitab-ı Mukaddesle bazı karşılaştırmalar yapması bu zorluğu az da olsa gidermektedir. Hamidullah Fransa'da ikamet ettiği yıllarda bu tercümeyi yaptığı için hedef kitlesi olarak da daha çok batılıları düşünmüştür. Bu düşüncesi onun, Müslümanlar tarafından çok rahat anlaşılacak kavramları sözlük anlamları ile tercüme etmesine sevk etmiştir. Bu durum haliyle Müslüman okuyucu tarafından yadırganmıştır.

Bu meâlin sanat, tarih, mimari, psikoloji, sosyoloji vb. alanlar ile ilgili değerlendirmeler içermesi, mütercimi Hamidullah'ın ilgi alanlarının çokluğu ve çeşitli ilimlere vukûfiyeti ile açıklanabilir. Çok çeşitli ilimlere vukûfiyetle hazırlanan bu tercümeyi diğerlerinden ayıran önemli özelliklerinden bir tanesi de budur. Özellikle tercümenin başında yer alan giriş mahiyetindeki bilgiler onun ömrünün hasılası olarak değerlendirilebilir.

Bu değerlendirmelerimiz *Le Saint Coran* adlı Fransızca tercümenin *Aziz Kur'an* adıyla yapılmış Türkçe tercümesi ile ilgilidir. Fransızca aslı üzerinde yapılacak başka değerlendirmelerle farklı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Kaynakça

- Aydar, Hidayet. *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Fevvez Ahmed Zemerli - ve Hâlid es-Sebi' Alemi. 2 Cilt. Karaçi, 1407.
- Durmuş, Zülfikar. "Muhammed Hamîdullah'ın Aziz Kur'an Adlı Meâli Üzerine Tetkikler". *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003, İzmir)*. 2: 69-86. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Görmez, Mehmet. "Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmet Sait Hatipoğlu ile Söyleşi". *İslâmiyât/Kitâbiyât Bülteni*, (Ekim, Aralık), 2002.
- Hamidullah, Muhammed. "Arap Müelliflerinde Farsça Eski Metinler". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*. çev. İhsan Süreyya Sırma. 2 (1977): 59-71.
- Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'ân : Çeviri ve Açıklama*. ed. Ahmet Baydar. çev. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. "Der Koran, Rudi Paret (bir tercüme)". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/3-4 (1971): 110-113.

- Hamidullah, Muhammed. “el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. çev. İsmail Cerrahoğlu 9 (1961): 213-222.
- Hamidullah, Muhammed. “Fehmü'l-Kur'an limen la yentiku bi lugati'd-dâd”. 49-70. İstanbul: IRCICA, t.y.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eseri*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Hamidullah, Muhammed. “Ivan Hrbek Kur'an-ı Kerim'in Çekoslovak Dilindeki Yeni Tercümesi”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. trc. M. Bilge 6/3-4 (1976): 229-234.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. “Kur'an-ı Kerim'in Afrika Dillerindeki Tercümeleleri”. *İslam Düşüncesi*. çev. H. R 2/8 (1969): 487-493.
- Hamidullah, Muhammed, trc. *Le Coran*. Paris: Le Club Français du Livre, 1959.
- Hamidullah, Muhammed, trc. *Le Saint Coran*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Hamidullah, Muhammed. “R. BELL Introduction to the Qur'an”. *Islamic Culture*. 1954. 239-243.
- Hamidullah, Muhammed. “Toshihiko Izutsu, God and Man in the Kuran, semantict of the Kuranic Weltanschauung”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/3-4 (1971): 109-110.
- Harman, Ömer Faruk. “Lokman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Nisan 2020.
<https://İslâmansiklopedisi.org.tr/lokman#1>
- Kara, Osman. “Kur'an'da ‘Cemel’ Kelimesinin Okunuş ve Anlamı Üzerine”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Şubat 2011): 85-103.
- Kitâb-ı Mukaddes* İstanbul: Kitap-ı Mukaddes Şirketi, 6. Basım, 2003.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 8. Baskı, 2008.
- Kur'an-ı Kerim ve Meal-i Şerifi*. çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, haz. Dücane Cündioğlu. İstanbul: Gerçek Hayat, 2002.
- Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali*. çev. Yaşar Nuri Öztürk. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 96. Baskı, 1999.
- Macit, Abdulkadir. “Çağdaş İslam Tarihçiliği ve Muhammed Hamidullah”. *Dünyada Tarihçilik: Dönemler/Okullar/Yaklaşımlar ve Tarihçiler*. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Macit, Abdulkadir. *Muhammed Hamidullah: Modern Bir Müslüman Âlimin İlmî Portresi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Ma'luf, Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui. *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lam*. Beyrût: Dârü'l-Meşrik, 1973.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2006.